

Дударець В.М.  
кандидат архітектури, професор  
Київського національного університету культури і мистецтв

## САДИ У СТИЛІ СХІДНОЇ КУЛЬТУРИ

*У статті досліджуються сади у стилі східної культури, а саме: різноманіття японських садів, їх особливості, структура, композиційні, декоративні та архітектурні елементи, що є значним неординарним досягненням у створенні ландшафтного мистецтва садів світу.*

*Ключові слова: східні сади, садово-паркове мистецтво, стилі, природа, мистецтво, композиція.*

*В статье исследуются сады в стиле восточной культуры, их особенности, структура, композиционные, декоративные и архитектурные элементы, что представляются значительным неординарным достижением в создании ландшафтного искусства садов мира.*

*Ключевые слова: восточные сады, садово-парковое искусство, стили, природа, искусство, композиция.*

*The article investigates the gardens in the style of eastern culture, their characteristics, structure, composition, decorative and architectural elements that represent a significant achievement in the extraordinary creation of landscape gardens in the world of art.*

*Key words: east gardens, garden art, styles, nature, art, composition.*

Ступінь розробленості теми.

Вивченням вітчизняного та світового досвіду розвитку садово-паркового мистецтва загалом та східних садів, зокрема, займалися такі провідні вчені як Л.П. Александров, І.О. Богова, Ю.О. Бондар, Н.А. Ільїнська, А.П. Вергунов, І.Н. Гегельський, А.С. Залеська, І.А. Косаревський, І.П. Приходько, І.Д. Родичкін, Ю.Ю. Нельговський та інші.

Останнім часом, у період несприятливої екологічної ситуації в багатьох країнах світу проблеми відродження природних, ботанічних, екологічних, а також східних садів стають актуальними. Рівень досліджень в цьому напрямі не можна вважати достатньо вивченим і розробленим.

Садово-паркове мистецтво як синтез різних мистецтв є яскравим втіленням картини світу. Воно найбільшою мірою відображає взаємозв'язок: природа – людина, культура – історія, а також включає ціннісне відношення людини до світу, інформацію про способи пізнання дійсності.

Значення садово-паркового мистецтва в системі культури величезне. По-перше, сади і парки – це творіння культури минулого, причому зразок синтезу різних мистецтв. Це місце спілкування людини як з природою, так і з витворами мистецтва. По-друге, це продукт цивілізації, віддзеркалення рівня досягнень не лише в галузі ландшафтноі

архітектури, але і рівня естетичного розвитку людства, способів світобачення і сприйняття самої людини в світі.

У зв'язку з тим, що східне ландшафтне мистецтво японських садів будується за особливою структурою, принципами і концепціями, то безумовно, дуже актуальним є досконале вивчення їх організації і створення. Це буде значним професійним стимулом для проектування і презентації найяскравіших дизайнерських творів ландшафтного мистецтва.

Садове мистецтво Сходу, а зокрема японський сад сформувався в руслі пейзажного стильового напрямку. Цьому сприяла природа Японії з її м'яким кліматом, багатого флорою і різноманітним пейзажів. Пейзаж, створений на незначній площі саду, далекий від існуючої природи, але образ природи покладений в його основу. Головна функція японського саду – споглядання і оцінка пейзажів з окремих місць споглядання – терас, вікон будинку.

На відміну від європейського саду, де все підпорядковано дії на наші органи відчуттів за допомогою кольору або ароматів, японський сад переслідує лише одну мету: допомогти відмовитися від всього суєтного і знайти душевну рівновагу.

Метою дизайну японського саду є використання елементів природи. Основним елементом є символіка, на яку робить певний вплив Синтоїзм і Буддизм. У цих двох релігійних течіях основною ідеєю є присутність Бога в елементах природи.

Японський сад – це, перш за все, куточок справжньої природи, виконаний у мініатюрі: він може займати площу всього лише в декілька квадратних метрів. Для імітації природних об'єктів використовують різноманітні матеріали, здатні відобразити образ: наприклад, великий камінь змальовує гору, маленьке каміння і булижники – водопад або гірський потік, білий гравій – море, купа піску – горб, кам'яна башта – храм та ін.

Строгі лінії і бездоганні геометричні фігури (круги і квадрати) практично не застосовуються в композиціях японського саду. Найбільш поширені асиметричні варіанти з каміння і гальки, мохів і невисоких рослин або груп дерев з врахуванням періодів їх зростання і цвітіння. Переважають зелений, сірий і коричневий кольори, доповнені яскравими плямами квіток і плодів. Відкриті простори – невід'ємна риса японського саду.

Структуру саду складає каміння, і мистецтво їх розставлення – одне з головних у створенні ландшафту. Суть цього мистецтва в тому, аби зуміти в кожному камені побачити своє «обличчя» і свою «позу», і наділити певною роллю в композиції: він лежатиме, притулятиметься, втікати. По мірі декоративного і смислового навантаження групи каменів розставляють зліва направо, так зазвичай ковзає погляд по картині, так само організований рух по саду. Каміні і валуни означають силу і стійкість. Нерухомі, вони випромінюють спокій, а розташовані асиметрично, вони найбільш співзвучні з природою. З часом вони покриваються патиною, обростають мохом і лишайником, що робить їх ще органічнішими. Кам'яний сад може виглядати так: подушки моху імітують м'які контури сопок, а хвилясті лінії на дрібному гравії, змішаному з піском, – затягнену брижами водну поверхню з промовцями з неї сивими кручами. Його називають також плоским садом або сухим ландшафтом. Вода, символ

життя і життєвої енергії, обов'язково присутня в саду. Як найбільш рухлива із стихій, вона задає характер і настрої саду. Одне з найбільш улюблених японцями творінь природи – водопад, перенесений у традиційний сад. Його влаштовують далеко від будинку, але так, щоб був чутний його шум. Вибирають великий нерівний камінь – це скеля, з якою стікатиме вода. По краях кладуть камені менших розмірів, створюючи русло потоку. Ставок, що відображає піднебіння і рослини на його березі, робить малий простір об'ємним. Струмок, перестрибуючи через невеликі валуни, грає сонячними відблисками і робить сад динамічнішим. Береги водоймищ завжди порізані і живописні: у одному місці вони спускаються до води покритими мохом валунами, в іншому – травами. У ставку роблять і острови з різною рослинністю, часто сполучені один з одним, а також з берегом всілякими містками.

Але вода необов'язково має бути справжньою. Часто її замінює засипаний піском майданчик з викресленими на ній хвилястими лініями. Малюнок наноситься на грубозернистий пісок або дрібний галечник дерев'яною дошкою і широкими зубами. Такий піщаний майданчик символізує, крім того, тишу і простір і має заспокійливу дію на людину. З рослинами пов'язана деталізація саду. Домінує зелений колір, охоче використовуються вічнозелені породи дерев. Улюблені рослини – сосна – символ довговічності, бамбук і інші, зовнішня скромність яких підкреслює гармонію загальної картини. А з вічнозелених листяних порід найчастіше зустрічаються камелія, азалія, магнолія. Квітучі летники і багатолітники практично відсутні, оскільки їх зовнішній вигляд протягом сезону сильно змінюється, а строкатість квіток заважає зосередитися. Якщо вони і є, то їх яскраві плями небагаточисельні (кущі піонів, куртини або чагарники іриса, затон з лотосами, квітуча магнолія, сріблясті мітелки мискантуса, червоні плоди ардизії, гостролиста або бересклету). Японське топіарне мистецтво (мистецтво фігурної стрижки зелених насаджень) дозволяє зберігати композицію незмінною, а періоди цвітіння, утворення плодів і обпадання листя вносять свій ритм до життя саду.

Рослинні композиції створені з розрахунком на різне сезонне звучання, зміну одних акцентів на інші: весняні поступаються місцем літнім, а потім осіннім сюжетним картинам, і все це – на домінуючому зеленому фоні. Навесні сад закутують біло-рожеві хмари квітучої сакури, червоне-малиново-рожеве марево квітучих азалій. Слива або вишня відквітнуть і втратять листя, але укриють килимом пелюсток або листя маленький ставок, а їх голе гілля намалюють красивий узор на тлі осіннього піднебіння або повного місяця. Осінь запалає вогнищем з листя кленів. Увага кожен раз залучає рослину, найцікавішу в даний момент, – це його час, і ним милуються, не відволікаючись на інших. Потім настає час наступних, не менш гарних. Доріжки звивисті – багаточисельні вигини подовжують дорогу по саду і створюють ефект простору. Пейзаж змінюється за кожним поворотом: незвичайна кладка мощення, бамбукова загорожа, кам'яне зображення Будди або водне джерело, що видає тихе дзюрчання. Розміри каменів і їх візерунок задають ритм кроків, розрахований на неспішну прогулянку. Навіть над водою роблять зигзагоподібні дерев'яні настили або переходи з каменів, розташованих під кутом один до одного: так легко йти і легко розглянути водних мешканців. Характерними елементами японських садів є містки: нарочито грубі, виконані з каменів, укладених на дно потоку, або крихкі, з дерева і бамбука, витончено повислі над дзеркалом води. У

будь-якому японському саду можна зустріти кам'яну пагоду або кам'яний ліхтар, які виглядають як витвори природи, довкола них йде доріжка, що запрошує розгледіти цей предмет.

Сад розкривається глядачеві не лише в просторовому, але і в тимчасовому об'ємі. Тут одночасно відчуваєш скороминучість митей і величаву ходу часу. Недаремно японці залишають у садах остови вже віджилих сухих дерев, які є сусідами з молодими квітучими або плодоносними. Під деревами – старі пеньки, які заростають мохом і папоротями, а тут же поруч – молода поросль. Такі композиції демонструють красу природного ходу життя.

У пристрої японського саду діє принцип асиметрії: жоден з предметів не має бути рівний за розміром іншому, як не повинні вони бути розміщені паралельно. Завдяки уважному відношенню до деталей і продуманого розташування незвичайних і красивих елементів ландшафту (камінь або візерунок доріжок, сухий корч або рослина, струмок або водоспад, скульптура або ліхтар) художник – творець саду, малює пейзаж. Враховується навіть віддзеркалення елементів ландшафту в дзеркалі води і малюнок тіні, яку відкидають предмети. Творці саду люблять грати не лише кольором, але і фактурою, як, наприклад, в саду мохів. Окрім форм, фарб, ліній світ повний запахів і звуків: запах чистої джерельної води, спів цикад у вечірній траві, базікання струмочка. Звуки, як і запах, використовують при створенні саду. Часто японці садять біля будинку рослини з широким листям, наприклад, банан, аби краплі, що падають доносили до людини музику дощу, яка спить вночі. Згідно філософії буддиста, вільний простір не менший, а поважніший і коштовний, чим заповнене предметами, оскільки в ньому більше свободи і майбутнє. У більшості плоских садів йому відведена важлива смислова роль – створювати відчуття безбережжя і нескінченності світу, дати можливість відмовитися від думок. Включення далеких пейзажів у загальну картину саду в думках руйнує зовнішній кордон території саду і створює відчуття його нескінченності. Низькі загорожі храмів і будинків, що фарбують у непомітні тони жовтого і коричневого кольору, не заважають сприйняттю садової композиції, а навпаки, часто служать для неї хорошим фоном.

Особливість, про яку неможливо не сказати, – це розчинення пейзажу в інтер'єрі. Японський сад розрахований на погляд з інтер'єру. Петляючий струмок протікає крізь будівлю будинку. Примітні японські будинки з розсувними паперовими ширмами. Конструкція їх стін дозволяє легко прибрати кордон між садом і будинком, і природа проникає в кімнату, збільшуючи об'єм саду. Оформлення кімнати малюнками в єдиному стилі з пейзажем, що відкривається, підсилює цей ефект. Види будинку свідомо "кадровані" правильнокутовими пересіченнями карниза кривлі і стовпів веранди. Наскрізь розсувний японський будинок – багатий можливостями видошукач.

Якщо необхідно оформити сад цілком або окремих його куточок в цьому стилі, зовсім необов'язково наслідувати правила. Ні кліматичні, ні ґрунтові умови не дозволять відтворити його точну копію. Правильніше було б знайти місце в саду для створення тихого, відособленого куточка на природі. Професіонали підкажуть, які рослини, аксесуари або малюнки на піску допоможуть "наблизити" сад до країни висхідного сонця, а вам нададуть можливість насолоджуватися спокоєм в буремному океані буднів.

У японському саду камені завжди розміщують по діагоналі, паралельно або майже паралельно лінії головної частини саду, використовуючи камені необроблені, покриті іржею або мохом, такі, що піддалися вітровій або водній ерозії, найчастіше зеленувато-блакитного, коричневого, червоного або пурпурного кольорів, рідше – білого. Композиція складається, як правило, з непарного числа каменів: сім, п'ять, три. У першому варіанті камені групуються за схемою «три-два-два» або «два-три-два». Композиція з трьох каменів, що включає один великий центральний камінь і два невеликих, – традиційна і найбільш популярна. У композиції з п'яти і більш за камені вершини повинні складати трикутники з однією загальною крапкою, яка може бути опущена.

Камені встановлюють на поверхні або частково заривають в землю, інколи похило, під кутом до поверхні землі. Простір між ними можна використовувати під посадки трав'янистих рослин або чагарників. Кам'яні групи можна розміщувати уздовж берега на підставах з менших каменів або цегли. Рівень води – основна поверхня, відносно якої розташовують камені.

Кам'яні стежини і тротуари – невід'ємний елемент японського саду. Для пристрою стежин використовують каміння з однією рівною стороною (нерівну заривають в землю), довга вісь кожного каменя при цьому має бути перпендикулярна до напрямку стежини.

У японських садах широко використовується пісок і дрібний гравій (до 2 мм) будь-яких кольорів і відтінків: від білого і сірого до темно-коричневого і чорного. Найчастіше пісок або дрібний гравій розміщують на невеликих ділянках саду, захищених від вітру, і обмежують бордюром з цеглини або каменя (щоб уникнути засмічення лужків).

На утрамбовану землю насипають шар піску завтовшки 5–6 см і граблями наносять малюнок – хвилі, брижі; за сприятливих погодних умов він зберігається протягом двох тижнів. Час від часу, якщо необхідно, пісок досипають. Піщану поверхню періодично обприскують водою.

Кам'яні ліхтарі – безперечна краса саду. Як правило, їх розташовують біля повороту стежини, на краю водоймища або струмочка, поблизу моста або біля тсукубаї. Ліхтар, зазвичай, є основним елементом у групі з невеликими каменями, інколи позаду нього розміщують дерево. Для виготовлення ліхтарів застосовують різні камені, дерево або пемзу.

У японському саду використовують наступні види ліхтарів:

– тачи-гата (п'єдестальні), заввишки до 1,5 м (інколи до 3 м), призначені для великих садів;

– ікекоми-гата (приховані) найчастіше розташовують біля тсукубаї, але можуть бути розміщені і в будь-якому іншому місці саду, світло від них направлене в землю;

– якими (юкими)-гата (покриті, що здаються, снігом) встановлюють біля водоймищ. Ліхтарі цього типу можуть бути з квадратним або круглим дахом, мати в підставі кам'яні або бетонні підставки. Для пом'якшення світла застосовують матове скло;

– оки-гата (маленькі), зазвичай, розміщують на краю ставка, збоку від стежини, або в дуже маленькому внутрішньому саду.

Кам'яні башти (або кам'яні пагоди) – декоративний елемент японського саду – завжди мають непарне число ярусів з пластинками, найчастіше чотирикутної, інколи шести- і восьмикутної або круглої форми. У маленькому саду добре виглядає п'ятиярусна башта. Башти розміщують біля тсукубаї, мостів, водоймищ і водних потоків, поряд з декоративним камінням або перед великими деревами.

Тсукубаї – традиційний елемент японського саду, що є кам'яною чашею з водою у вигляді бочки, заввишки близько 20–30 см (інколи 50–60 см), в якій традиційно мили руки при чайній церемонії. В деяких випадках тсукубаї може знаходитися на рівні землі. Зазвичай, тсукубаї розташовують на низькому невеликому рівному майданчику перед кам'яною стіною, живоplotом або в центрі саду. Біля нього можна встановити кам'яний ліхтар. Для тсукубаї виривають котлован завглибшки близько 15 см, в центрі його укладають сталеву трубу. Тсукубаї розміщують на краю котловану, на 20–30 см вище за поверхню землі. З кожного боку котловану, на 5–10 см нижче за висоту тсукубаї, встановлюють по каменю; висота каменя – близько 5 см. На дно котловану під ухилом, необхідним для зливу води в трубу, укладають тонкий шар бетону, отвір для зливу маскують галькою діаметром 7–8 див. На дно водоймища насипають гальку діаметром 2–3 див. Простір між великими каменями заповнюють маленькими, у разі потреби їх сполучають цементним розчином. Довкола каменів можна насипати землю, посіяти траву, посадити папороть.

Вода в тсукубаї подається по мідних або поліхлорвінілових трубах або шлангах, протягнутих під землею або за посадками. Інколи тсукубаї встановлюють без дренажу, вода, що в цьому випадку випліскується, утворює невеликий струмочок. У деяких японських садах облаштовують «сухі» струмки, де перебіг води імітується маленькими каменями. Залежно від розмірів каменів і способу їх укладання «сухий» струмок може нагадувати «ледачий» або «гірський» потік.

Особливу увагу в японському саду слід приділяти оформленню берегів ставка: використовуючи відбивну здатність води, можна створювати на її дзеркальній поверхні своєрідні картини. Для цього рівень води в ставку слід підтримувати майже врівень з берегом. Конфігурація ставка зазвичай має неправильну форму. Можна навіть робити мініатюрні острови, покриті трав'янистою рослинністю і деревами. У композицію островів інколи включають кам'яну башту.

Мости через водні або «сухі» потоки – цікава, стильна прикраса саду. У саду з природним ландшафтом краще виглядає міст з плоских кам'яних плит або з грубих дерев'яних планок. Але якщо в саду є композиції з каменя, то ефектніше виглядає міст з неотесаної кам'яної плити.

Невід'ємною частиною японського саду є бамбукові загорожі і плоти. Загорожу заввишки 1–2 м встановлюють на природному кордоні ділянки. Низькі або високі плоти з бамбукових палиць або тонких гілок дерев відділяють частини саду один від одного.

Японський сад – це невеликий куточок справжньої природи, що складається з п'яти компонентів: духовного – ідеї, і чотирьох матеріальних – каменів, води, рослин і архітектурних елементів, що позначають зв'язок людини з природою. В основі ідеї створення японського саду закладені поняття східної релігії і філософії, що виражається в різних композиційних рішеннях. Тому загалом ландшафтне садово-паркове мистецтво виявляє такі типи японського саду:

- сад горбів (обов'язкова присутність каменів і мохів);
- ставків і островів (водойми і містки);
- сад проведення чайних церемоній (композиційні архітектурні елементи);
- сад прогулянок (використання рослинних композицій);
- філософський сад (композиції з рослин, як завдань для роздумів);
- сад споглядання (пейзаж, який створюється з усіх елементів в цілому).

Всі сади об'єднують загальні риси: відсутність прямих ліній і симетрії (звивисті стежини або струмок не повинні розділяти сад на рівні симетричні частини); з'єднання статичних і динамічних деталей; обов'язкова наявність каменів, гальки, мохів; невисокі рослини з врахуванням їх зростання і цвітіння; переважають рослини зеленого, сірого і коричневого кольорів; камерність саду, закритість від зовнішнього світу бамбуковими загорожами або хвіртками, що означає відділення від світу метушні і повсякденних проблем.

Камені в японському саду імітують гори і позитивну чоловічу силу Ян, а вода – її швидкі річки, тихі озера – символізує негативну, темну, але м'яку жіночу силу Інь. Згідно давньому дуалізму космогонії, їх вічне протистояння і нерозривна єдність є основою існування світу.

Використовуючи каміння, можна створити гірський пейзаж з водоспадом, струмком, або навіть ціле озеро з островами. При цьому великий камінь змальовує гору, вертикально поставлений – круту гору, маленькі камінчики – водоспад або стежини, гравій – море і озеро, а річкова галька – річку. Композиція складається частіше з непарного числа каменів. Розташовують їх одиночно або по три–п'ять, аби створити картину гори, що обрушилася.

Вода в японських садах означає життя і очищення, а її дзюрчання нагадує про скороминучість часу. Перекинутий через ставок або струмочок горбистий місток, як і стежина, – це подорож по життю, перехід від одного світу до іншого.

Конфігурація водоймищ зазвичай має неправильну форму. Звивистий берег, розкидані безладно річкові камені, а також віддзеркалення у воді прибережних рослин разом створюють ілюзію природного водоймища. Якщо є труднощі з водою, облаштовують «сухий струмок», де перебіг води імітується маленькими каменями.

У японському саду широко використовуються посадки низькорослих чагарників, що імітують високорослі кущі і дерева природного ландшафту, одночасно застосовують високі дерева (наприклад, сосни), під якими розміщують вічнозелені рослини (аспидистру і аукубу в горщиках, магонію, рододендрон і ін.).

На затемнених і сирих ділянках, а також там, де кущі і інші рослини виглядали б дуже громіздкими, висаджують мох. Аби вирішити проблеми або просто відпочити і розміркувати, необхідно прийти на лоно природи. Саме так і діють мудрі жителі країни сонця, що сходить. Вони упевнені, що природа – це ідеал для наслідування, в ній вся філософія життя, треба лише зрозуміти її. Прагнення наблизитися до природи і привело японців багато століть назад до створення садів своєрідного стилю. Японці люблять довго дивитися на камені і воду, які, на їх думку, володіють магічною силою. Невідривне споглядання і милування красою природи дозволяє забути про буремність буденного життя, розслабитися і прийти до душевної рівноваги.

Японський стиль саду допускає вживання таких декоративних елементів, як кам'яний ліхтар, місток, пліт з бамбука. Біля мостів і водних потоків, поряд з декоративним камінням або великими деревами, розміщують кам'яні пагоди.

У саду для чайних церемоній обов'язково присутній цукубаї – кам'яна чаша з водою, в якій традиційно мили руки. Зазвичай, її встановлюють на майданчику перед кам'яною стіною, живоплотом або в центрі саду, де також розміщують кам'яний ліхтар, який особливо ефектно виглядає увечері біля папоротей. У такому саду хочеться відпочивати, роздумуючи про прекрасний за чашкою зеленого чаю.

Каміння використовують для створення композицій у водоймищах і обрамлення берегів, для доріжок і як пішохідний трап через водний потік, дрібним світлим гравієм покриваються великі відкриті простори, створюючи фон всьому, що на них посаджено і побудовано. Будь-який японський сад – це «сад каменів», оскільки камінь був і залишається основним елементом при його створенні.

Основний принцип збалансованих кам'яних композицій ґрунтується на виборі центрального (головного) каменя сюсеки, першого підлеглого каменя фукусеки і другого підлеглого каменя кіакусеки. Ці три камені повинні мати у результаті деякий відповідний трикутник. Це не означає, що кожна з безлічі кам'яних композицій саду буде Буддійською тріадою, просто всі вони засновані на тому ж принципі і часто використовують форму сомасштабного трикутника.

Таким чином, японські садові майстри відтворюють природу на невеликій ділянці порівняно обмеженими засобами. Зображення природи в зменшеному вигляді, прагнення створити враження просторової глибини веде до зміни пропорцій природного масштабу, до вживання карликових дерев і скель, тобто до деякої умовності і романтизму.

Пейзаж, створений в японському саду, далекий від справжньої природи, але образи цієї природи, видозмінені автором, покладені в основу картини саду. Деякі сади подібні до ієрогліфів, і потрібно уміти їх читати. Напрямі і вигин штучно вирощеної гілки дерева, величина, форма і положення каменя, матеріал покриттів – все це в умовній формі розповідає про безмежний задум автора.

#### *Література:*

1. Арсеньев Б. А. *Мировая художественная культура: Учеб. пособие / Колл. авт. : Эренграсс.; Под. ред. Б. А. Эренграсс – М. : Высшая шк., 2001. – 767 с.*
2. Вергунов А. П. *Ландшафтное проектирование. Учебное пособие. / А. П. Вергунов, М. Ф. Денисов, С. С. Ожегов. – М. : Высшая шк., 1991.*
3. Кетчел Р. *Японский сад за несколько дней. Планировка, устройство, готовые проекты. / Р. Кетчел. – М. : Клядз-букс, 2002.*
4. Лихачев Д. С. *Поэзия садов: к семантике садово-парковых стилей. / Д. С. Лихачев. – Л., 1982.*
5. Николаева Н. С. *Японские сады. / Н. С. Николаева // Арт-Родник, 2005.*
6. Новикова Е. В. *Человек и Природа в духовной культуре Востока. / Е. В. Новикова – М. : ИВ РАН: Крафт+, 2004.*
7. Ожегов С. С. *История ландшафтной архитектуры. / С. С. Ожегов. – М. : Стройиздат, 1994.*
8. Сокольская О. Б. *История садово-паркового искусства. / О. Б. Сокольская. – М. : ИНФРА-М, 2004.*
9. Хачатурян В. М. *История мировых цивилизаций. / В. М. Хачатурян. – М., 1996.*









